

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

FİRUZƏ ABDULLA qızı AĞAYEVA

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

A.QƏDİRİNİN “ÖTƏN GÜNLƏR” ROMANINDA KONFLİKT

Özbək sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Abdulla Qədirinin yaradıcılığının çiçəklənmə dövrü Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra başlamışdır. O, sosialist inqilabının ilk illərindən yeni həyat qurucularının sıralarına qoşulmuşdur. Vətəndaş müharibəsi illərində müxtəlif ictimai təşkilatlarda qızgın fəaliyyət göstərmişdir. O, eyni zamanda mətbuat orqanlarında çıxış edərək sovet quruluşunun həy keçirdiyi tədbirləri müdafiə etmişdir.

A.Qədri rus dilini ciddi şəkildə öyrənən ilk özbək ziyalılarından biri idi. 1927-30-cu illərdə o, rusca-özbəkçə lüğətin tərtib edilməsində, rus dili dərslərinin özbək dilinə tərcümə edilməsində fəal iştirak etmişdir. N.V.Qoqolun “Evlənmə” və A.P.Çexovun “Albalı bağı” pyeslərini özbəkçəyə tərcümə etmişdir.

Ədibin Azərbaycan oxucuları arasında geniş şöhrət tapmış “Ötən günlər” romanı özbək sovet ədəbiyyatının ən gözəl nailiyyətlərindən hesab olunur. Roman Şərq xalqları üçün qədim dövrlərdə kök salmış xarakterik bir mövzuya həsr edilmişdir.

Yazıçı XIX əsrin birinci yarısında Özbəkistanda baş verən tarixi hadisələrin fonunda iki gəncin nakam məhəbbətini qələmə almışdır. Roman feodalizm dövründəki ifrat dərəcəli haqsızlığın baş alması, ictimai qaydaların pozulması və belə bir dövrdə həyatın mənasızlığının tənqidi ilə doludur. Müəllif romanda təsvir etdiyi dövrü “Tariximizin ən çirkin və qara günləri” adlandırır.

Romanın ilk fəslə onun əsas qəhrəmanlarından Atabəyin Mərgilan şəhərində tacir oğulları ilə görüşü ilə başlayır. Ümumi adətlərin əleyhinə gedən Atabəy tacirlərlə söhbət zamanı yaşadığı dövrə tam zidd fikirlər söyləyir. Onun fikrincə xoşbəxt ailənin təməli kişi ilə qadının qarşılıqlı məhəbbəti əsasında qurulmalıdır. Tərəflər arasında nigah bağlanarkən ata və ananın iradəsinə son qoyulmalıdır, hər bir kişi öz qadınına qul kimi baxmamalı, onun fikirləri ilə də razılaşmalı, özünə yaxın dost və köməkçi kimi baxmalıdır. İnsanları və ailələri xoşbəxtliyə aparan yol budur. Atabəy ölkədə ədalətsiz qanunların hökm sürdüyünü də yaxşı bilirdi. O, hesab edirdi ki, ölkədə hər şey ədalətlə idarə olunmalıdır. Bununla bağlı fikirlərə romanın birinci fəslində rast gəlirik: ölkədə baş verən ədalətsizlikdən açıq söhbət gedir.

Məşhur bir Mərgilan tacirinin evində qonaqlıqda olarkən Atabəy ölkəsində hökm sürən qaydalara, ilk növbədə zorakılığa qarşı narazılığını bildirir. O, ölkəni idarə etmə üsulunun dəyişdirilməsi haqda fikirləşir və belə nəticəyə gəlir ki, bu sahədə Rusiyanın ardınca getmək lazımdır. Amma Atabəyin bu fikirlərinə az tərəfdar çıxan olur. Zorakılığa və müharibələrə qarşı çıxmaq, ölkədə qayda-qanun yaradılması barədə Atabəyin fikirləri puça çıxır. Nəhayət bu ağıllı gənc əks qüvvələr tərəfindən amansız müqavimətə rast gəlir. Romanın birinci fəslində oxuyuruq: “O zaman Türkünün tək-tək tacirləri rus şəhərləri ilə ticarət edirdilər. Ona görə də Atabəyə təəccüblə baxırdılar. Qutudar və Ziya Şahiçi ruslar haqqında müxtəlif möcüzələr eşitmişdilər və bu barədə gözü ilə görmüş adamdan həqiqəti öyrənmək istəyirdilər”.

Şamay şəhərinə gedənə qədər elə bilirdim ki, hər yerdə hakimiyyət bizimki kimidir, amma orada hər şeyi başqa cür gördüm. Etiraf etmək lazımdır ki, uruslar idarə etməyi bacarırlar. Onların yanında bizim qayda-qanunlar oyunağa oxşayır...Arzu edirdim ki, xan mənə qulaq asıb, urusların qaydalarına uyğun fərman versin (1, 12).

Xalqının bir ay ərzində uruslara çatmasını istəyən bu tacirlər Şamaydan vətənə qayıdanda arzularının həyata keçmədiyini görürlər. Heç kəs onlara qulaq asmır, onların söylədiklərini nağıl adlandırır, sözlərini ağızlarında qoyub, danışmağa imkan vermirdilər.

“Elə bilirsiniz ki, xan sizə qulaq asacaq, bəylər belə əmrləri yerinə yetirəcək?!...Heç qəbristanlıqda imdad səsini eşidən olubmu?” (2, 12)

O dövrdə evlənmək məsələsi ata-anadan asılı idi, qız oğlanın xoşuna gəldi, gəlmədi bu onları maraqlandırmırdı, cavanların sevdikləri ilə, eləcə də ata-ana ilə bir kəlmə belə danışmağa ixtiyarı yox idi.

Romanda rast gəldiyimiz obrazlardan birinin-Rəhmətın dedikləri dövr üçün təbii səslənir: “Ata-ananın seçdiyi qızla evlənmişəm. İndi nə olsun, arvadım onların xoşuna gəlir, mənimsə döşümə yatmır. Ola bilsin ki, heç onun da məndən xoşu gəlmir” (1, 6).

Öz dövrünün adət-ənənələrini özündə birləşdirən Həmidin isə bu barədə fikirləri tamamilə başqadır. Onun fikrincə, “arvad döşümə yatmırsa, başqasını tap, təzədən evlən. Ondan da xoşun gəlmədi, üçüncüsünü al. Ümumiyyətlə arvad dərdi çəkmək kişiye yaraşmaz” (1, 7).

Təsədüfi deyil ki, Atabəylə Həmid arasındakı konflikt də burada baş verir. Yeni idealla köhnə adət-ənənənin mübarizəsi burada başlayır. Əgər Həmid öz dövrünün təbliğatçısıdırsa, Atabəy yeni dünyanın tərənnümçüsüdür. Həmid iki arvad almışdır, üçüncüsünü də almaq arzusundadır. Köhnə feodal dünyanın adət-ənənələri buna yol verirdi. O, dövrün psixologiyasına görə burada heç bir qəbahət iş yox idi.

Romanın “Divanə qurşağı” adlı hissəsində Daşkənd həyatının panoramı verilir. Divanənin dili ilə, Musulmanquluya, Xudayar xana rixşənd edilir, hətta Hacı Yusif bəyin evində başlanmış toy məclisindən xəbər verilir. Lakin toydan sonra da Atabəy öz fikirlərindən ayrıla bilmir. Anasının təkidi ilə ikinci dəfə toy edilib evləndiyi qızla-Zeynəblə soyuq rəftar edir. Çünki onun ürəyində az da olsa Zeynəbə qarşı məhəbbət hissi baş qaldırmamışdı. Onun bu hərəkətləri isə anası Özbək xanımı çox narahat edir. Daşkənddə-öz ata evində darıxan və daima Gümüşə doğru can atan Atabəy yenidən Mərgilana tələsir. Lakin bu vaxt aldığı məktub onu çaşdırır. Gümüş bu məktubda onu təhqir etmişdir. O, tələsik cavab yazaraq gələn adamla Gümüşə göndərir. Məsələn burada daha da dərinləşir. Üç arvadla kifayətlənməyən Həmid dördüncü dəfə Gümüşə göz dikir, onun adından saxta məktub yazdırıb, alınan cavabı da saxtalaşdıraraq Gümüşə çatdırır. Məktubda göstərilirdi ki, guya Atabəy Gümüşlə “kəbin-talaq” eləyir. Hiyləni anlamayan Gümüş bu xəbərdən çox sarsılır. Romanın sonrakı hissələrində məsələnin üstü açılır, amma Həmid etdiyi hərəkətlər üçün heç də peşmançılıq çəkmir. Gümüşün həyatına vurulan ağır zərbələr onu bədbinləşdirir. Onun ata-anası da bərk narahatlıq keçirirlər. Onlar Gümüşün “Bundan sonra mənə ər lazım deyil” (1, 186) fikri ilə hesablaşmaq istəmir. Qadın hüquqsuzluğunu göstərən bu sətirlər Gümüşün, həmçinin onun kimi minlərlə Şərq qadınının necə acı taleyə nəsib olduğunu gözlərimiz önündə canlandırır. Başqa Şərq qəhrəmanları (Leyli, Zöhrə) kimi Gümüş də öz kədərini yalnız yarpaqlara, arxılara, budaqlara danışır. Çünki yaşadığı cəmiyyət, ətrafındakı adamlar onu başa düşməyə qadir deyillər. Onlara görə ata-ananın dediyi hər bir söz qız üçün qanun olmalıdır.

Romanın sonrakı hissələrində Atabəyin və Gümüşün fikirlərinin əleyhdarları öz səhvlərini başa düşürlər. Bundan sonra oxucu əmin olur ki, artıq Atabəy öz istədiyinə çatmışdır. Daha onun yolunda heç bir maneə qalmayıb. Lakin feodal-patriarxal adət-ənənələri heç vaxt xoşbəxt yaşamasına yol vermədiyindən o dəfələrlə fəlakətə düşməli olur.

İstismarçılara qarşı xalqın mübarizəsi A.Qədirinin nəzərində “pis” bəylərə qarşı, “xeyrin şəra” qarşı ümumi mübarizəsinə oxşayır. Şübhəsiz ki XIX əsrdə zülmkarlara qarşı çıxış edən hər bir əmək adamı feodalizmin əsaslarının dağılmasının zəruriliyini başa düşmüşdüsə kəndli üsyanlarının əksəriyyətinin məqsədi “pis” hökmdarı “yaxşısı” ilə əvəz etmək olurdu. Bununla yanaşı feodalizm sistemi əleyhinə şüurlu surətdə mübarizə aparan qüvvələr də çıxırdı. Məhz belə qabaqcıl mübarizlərin fəaliyyətində dövrün ən qabaqcıl ənənələri öz təzahürünü tapırdı. Yazıçı əsərdə xalq kütlələrinin ayrı-ayrı zülmkarlara qarşı hərəkətini göstərmiş, lakin azadlıq uğrunda ən şüurlu və mübarizlər obrazı yaratmamışdır.

O zamanlar Rusiyaya olan münasibət ölkənin Rusiya ilə birləşdirilməsi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Atabəy, Hacı Yusifbəy və onların həmfikirləri Rusiya mədəniyyətinin üstünlüyünü etiraf edir, Rusiyadan öyrənməyə çağırır, ancaq Orta Asiyanın Rusiyaya birləşdirilməsi uğrunda çıxış etmirdilər. Halbuki tarixi materiallardan göründüyü kimi romanda təsvir olunan mühitdə feodal çəkişmələri və xarici müdaxiləçilərə son qoyulması üçün şimal qonşusu ilə birləşməyin zəruriliyini başa düşən adamların sayı az deyildi. Buna baxmayaraq, “Ötən günlər” romanında belə adamlar təsvir olunmamışdır. Prof. P.Xəlilov qeyd edir ki, “Özündən əvvəlki sənətkarlardan fərqli olaraq A.Qədri qəhrəmanlarını kübar təbəqədən seçmişdir. Atabəy Daşkənd nücabəsinin oğlu, Gümüş isə Mərgilan dövlətlilərindən birinin qızıdır. Başqa əsas surətlər də hakim-feodal təbəqəni təmsil edirlər. Aşağı təbəqəni təmsil edən surətlər isə çox azdır, onlar konfliktin inkişafında mühüm rol oynamırlar” (2, 129).

Atabəy və onun həmfikirlərinin öz dövrləri üçün nisbətən tərəqqipərvər meyilləri ilə XIX əsrin konkret tarixi şəraiti arasında olan ziddiyyət, qabaqcıl və mürtəce qüvvələr arasında mübarizə “Ötən günlər” romanının əsas məzmununu təşkil edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. A.Qədri. Ötən günlər. Bakı: Gənclik, 1979, 340 s.
2. P.Xəlilov. SSRİ xalqları ədəbiyyatı Bakı: Maarif, 1977, 358 s.

З. А.Кадыры. «Минувшие дни», Ташкент: Художественная литература, 1958, 338 с.

Фируза Абдулла кызы Агаева

Конфликт в романе А. Гадири «Минувшие дни»

Резюме

«Минувшие дни»- первый роман Абдуллы Кадира. Впервые работа была опубликована полностью в 1925 году. Роман описывает жизнь узбекского народа в первой половине XIX века, разоблачает несправедливый социальный уклад, суеверия и невежество феодальной эпохи. Произведение является первым историческим романом в узбекской литературе. В статье исследуются противостояния, противоречия, конфликты и проблемы в романе.

Ключевые слова: традиция, народная борьба, Атабей, Гаджи Юсифбей, Ташкентский быт, Маргиланские купцы, серебро

Firuz Abdulla gizi Agayeva

Conflict in A. Gadiri's novel "The Last Days".

Summary

The Last Days is the first novel by Abdullah Qadir. The work was first published in full in 1925. The novel describes the life of the Uzbek people in the first half of the 19th century, exposes the unjust social order, superstition and ignorance of the feudal era. The work is the first historical novel in Uzbek literature. The article examines oppositions, contradictions, conflicts and problems in the novel.

Key words: tradition, folk wrestling, Atabey, Haji Yusifbey, Tashkent life, Margilan merchants, silver